

СЕЛІХОВ

Сергій Володимирович
selkom@icloud.com

УДК 663.25013:005.591.6.(477.74):005.21

ЗАГАЛЬНОСВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РИНКУ ВИНА

GENERAL WINNING DEVELOPMENT TRENDS IN WINE MARKET

аспірант, Одеська
національна академія
харчових технологій

Стаття присвячена визначенню перспектив розвитку світового ринку вина. У розрізі даного питання, досліджено сутність поняття «розвиток» як економічної категорії та виявлено його основні визначальні характеристики. У статті проаналізовано загальний стан світового ринку вина, обсягів його виробництва та споживання за період з 2000 по 2017 рр.. В межах аналізу виявлено поточні зміни структури ринку, а також частку України на світовому ринку вина. Досліджено основні тенденції розвитку вітчизняного ринку та досягнення українських виноробів. Обґрунтовано необхідність здійснення інноваційної діяльності підприємствами для підвищення ефективності господарювання. Висвітлено сучасні напрямки інноваційної діяльності провідних виноробних підприємств світу та основні завдання для активізації інноваційного розвитку представників ринку.

Статья посвящена определению перспектив развития мирового рынка вина. В разрезе данного вопроса, исследована сущность понятия «развитие» как экономической категории и выявлены его основные определяющие характеристики. В статье проанализированы общее состояние мирового рынка вина, объёмов его производства и потребления за период с 2000 по 2017 гг.. В рамках анализа выявлено текущие изменения структуры рынка, а также долю Украины на мировом рынке вина. Исследованы основные тенденции развития отечественного рынка и достижения украинских виноделов. Обоснована необходимость осуществления инновационной деятельности предприятиями для повышения эффективности хозяйствования. Освещены современные направления инновационной деятельности ведущих винодельческих предприятий мира и основные задачи для активизации инновационного развития представителей рынка.

The article is devoted to definition of prospects of the world wine market development. In the context of this issue it is investigated the essence of the concept of "development" as an economic category and its main characteristics are revealed. The general state of the world wine market, the volumes of its production and consumption for the period from 2000 to 2017 are analyzed in the article. In the analysis it is revealed the current changes in the structure of the market, as well as Ukraine's share in the world wine market. The main tendencies of the development of the domestic market and achievements of Ukrainian winemakers are investigated. The necessity of innovative activity of enterprises for increasing the efficiency of management is substantiated. The modern directions of innovative activity of the world leading winemakers and the main tasks for activating of the innovation development of market representatives are highlighted.

Ключові слова: розвиток, виноробство, світовий ринок, інновації, технології

Ключевые слова: развитие, виноделие, мировой рынок, инновации, технологии

Keywords: development, winemaking, world market, innovations, technology

ВСТУП

В умовах динамічних змін конкурентного ринкового середовища, суб'єкти господарювання повинні бути орієнтовані на невпинний розвиток. Запорукою успішного розвитку підприємств може стати детальний аналіз стану, динаміки і тенденцій ринку, в межах якого слід звертати увагу на лідерів галузі та ос-

новних конкурентів, а також на інших представників зовнішнього середовища діяльності підприємства, зокрема, постачальників і споживачів. Такий аналіз дозволить зробити висновки про перспективи розвитку як окремого підприємства, так і галузі в цілому, а також прийняти максимально обґрунтовані рішення щодо можливих та найбільш доцільних напрямках розвитку.

Аналіз останніх досліджень

Стан ринку вина в різні роки був досліджений у наукових працях багатьох вчених, зокрема А. Авідзба, С. Бондаренко, А. Бузни, О. Гаркуша, Ю. Дайновський, О. Каламан, В. Кучеренко, І. Матчина, Л. Некрасова, П. Саблук, О. Сидір, А. Топов та ін. Актуальність здійснення систематичного та ретельного аналізу поточного стану і тенденцій розвитку ринку вина пояснюється змінами на ринку, удосконаленням виробничих процесів, невинною інноваційною діяльністю представників даної галузі, що може мати значний вплив на подальші перспективи розвитку підприємств галузі та світового ринку в цілому.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Стаття орієнтована на дослідження сучасного стану виноробної галузі, актуальних напрямків і спроб удосконалення основних аспектів господарської діяльності виноробних підприємств з метою виявлення закономірностей та визначення перспектив їх розвитку.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасні науковці, досліджуючи економічну сутність поняття «розвиток», визначають його зміст як перехід від одного якісного стану до іншого [1, с. 50], маючи на увазі, що ця зміна являє собою удосконалення окремої складової (складових) економічної системи, що сприяє покращенню її загального стану.

І. Капаруліна у науковій роботі [2] дослідила змістовне наповнення поняття «розвиток», зазначивши, що основними рисами розвитку є наявність об'єкту розвитку, що бере участь у процесі вдосконалення. При цьому, процес розвитку повинен бути незворотним та обов'язково мати результат, який відоб-

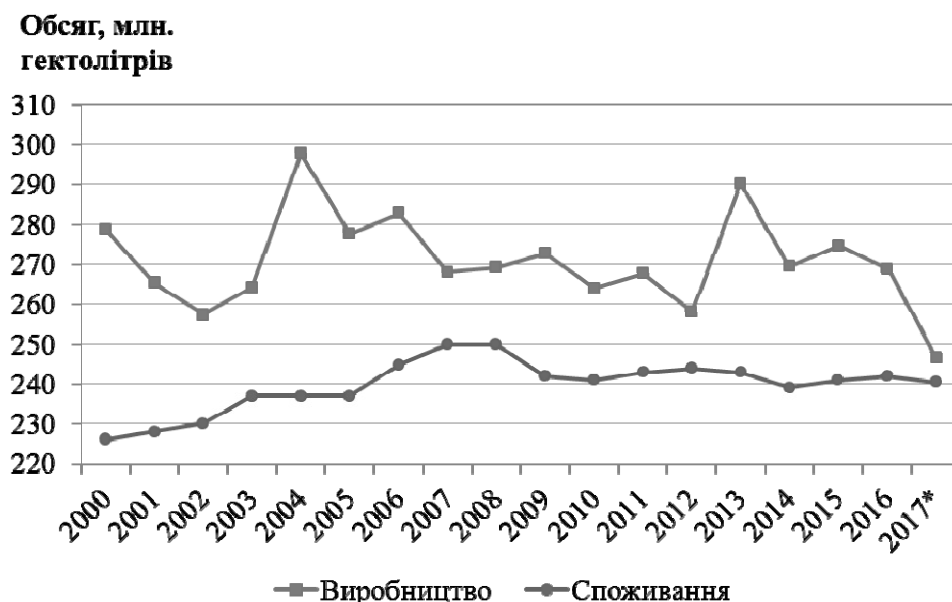
ражатиме ступінь вдосконалення об'єкта розвитку, визначатиме досягнений рівень розвитку та стане відправною точкою для формування нових цілей розвитку.

Президент Ради з міжнародного економічного розвитку зазначає, що «економічний розвиток полягає у створенні місць, де люди хочуть інвестувати, працювати та жити» [3].

Вищенаведені визначення дозволяють зробити висновок про те, що поняття «розвиток» у розрізі дослідження економічних систем є досить багатогранною комплексною категорією, яка включає в себе багато факторів, що її визначають. Узагальнене визначення поняття «розвиток» як економічної категорії може бути сформоване як незворотній процес удосконалення, який являє собою зміну, перехід об'єкта від теперішнього стану до чітко визначеного результату, що супроводжується покращенням економічної та / або соціальної ефективності діяльності об'єкта.

При виявленні тенденцій та прогнозуванні розвитку ринку, передусім, аналізують динаміку змін ринкової ситуації, яка залежить від існуючих можливостей і загроз зовнішнього середовища, а також поточного стану внутрішнього середовища.

Основою для визначення перспектив розвитку окремих виноробних підприємств та світового ринку вина в цілому може бути аналіз сучасного стану виробництва і динаміки змін на ньому. Для того, щоб оцінити середовище функціонування світового ринку вина, варто звернути увагу на одну з найважливіших категорій, що є визначальною для його розвитку, – попит на продукцію. Дослідження обсягів споживання вина у світі вказують на те, що попит є досить стабільними та може бути прогнозованим (рис. 1).

* прогнозні дані Міжнародної організації виноградарства і виноробства

Рис. 1. Динаміка виробництва і споживання вина у світі [складено за даними [4; 5]]

Споживання вина зростає, в основному, за рахунок збільшення споживання вина ринками США, Великобританії та Китаю. Сполучені Штати Америки утримують позицію абсолютного лідера за загальним

обсягом споживання вина. Друге місце за обсягами споживання, попри спад, посідає Франція, третє – Німеччина. У Китаї вино стає все більш популярним продуктом завдяки зростаючому середнього класу.

Очікується, що імпорт вина в країну буде рости прискореними темпами [6].

З 2000 р. щорічні коливання обсягів споживання вина у світі становили в середньому 2,7 млн. гектолітрів та не перевищували 8 млн. гектолітрів за рік. Натомість виробництво вина протягом даного періоду є значно менш стабільним. Піковий обсяг, що став результатом різкого нарощення виробництва, був зафіксований у 2004 р. (297,7 млн. гектолітрів), після чого було щорічне падіння обсягів виробництва з незначними коливаннями. Черговий різкий приріст виробництва вина відбувся у 2013 р., але не досягнув рівня 2004 р. (290,1 млн. гектолітрів).

Співставлення наведених даних вказує на те, що попри достатню стабільність споживання, пропозиція вина у світі щорічно перевищує попит. Загальна тенденція виробництва вина у 2000-2017 рр. має регресійний характер, який за умов постійного перевиробництва вина у вказаному періоді є доцільним для встановлення ринкової рівноваги між попитом і пропозицією вина.

Світовий ринок вина є конкурентним середовищем з близько 80 країнами-учасниками, підприємства яких займаються виноробством. В останній час поряд з країнами так званого Старого Світу (традиційні виноробні райони Європи і Близького Сходу) збільшують свою частку на ринку вина країни Нового Світу (за межами Європи).

Завдяки цінній політиці, маркетинговій стратегії, розумінню світових тенденцій, технологічності та спрощеній системі державного регулювання виноробства країн Нового Світу, ці вина зайняли близько 40 % ринку, склавши серйозну конкуренцію консервативним європейським виробникам [6].

Країни Європи залишаються найбільшими виробниками вина у світі. Досліджуючи обсяги виробництва вина країнами світу, можна чітко виділити три країни, що займають лідируючі позиції: Італія, Франція та Іспанія, які забезпечують майже половину обсягу виробництва вина у світі [7].

Динаміка виробництва вина десяткою світових країн-лідерів проаналізована в таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка виробництва вина основними світовими виробниками, млн. гектолітрів

[складено за матеріалами [4]]

Країна	2013	2014	2015	2016 ¹	2017 ²	Приріст			
						2017 р. до 2016 р.		2017 р. до 2013 р.	
						абс.	відн., %	абс.	відн., %
Італія	54,0	44,2	50,0	50,9	39,3	-11,6	-22,8	-14,7	-27,2
Франція	42,1	46,5	47,0	45,2	36,7	-8,5	-18,8	-5,4	-12,8
Іспанія	45,3	39,5	37,3	39,3	33,5	-5,8	-14,8	-11,8	-26,0
США	24,4	23,1	21,7	23,6	23,3	-0,3	-1,3	-1,1	-4,5
Австралія	12,3	11,9	11,9	13,1	13,9	0,8	6,1	1,6	13,0
Аргентина	15,0	15,2	13,4	9,4	11,8	2,4	25,5	-3,2	-21,3
Китай ³	11,8	11,6	11,5	11,4	11,4	-0,1	-0,9	-0,4	-3,4
Південна Африка	11,0	11,5	11,2	10,5	10,8	0,3	2,9	-0,2	-1,8
Чилі	12,8	9,9	12,9	10,1	9,5	-0,6	-5,9	-3,3	-25,8
Німеччина	8,4	9,2	8,9	9,0	8,1	-0,9	-10,0	-0,3	-3,6

¹ попередні дані, ² прогнольні дані, ³ дані за 2017 р. недоступні; за даними 2016 р.

2017 р. у багатьох країнах відмічається зменшення обсягів виробленого вина. Лідер ринку – Італія, зменшила обсяги виробництва на 22,8 %. Суттєвого скорочення зазнали і Франція, Іспанія. На території цих країн висаджено близько 33 % всіх виноградників світу, площа яких останнім часом скорочується. Пріоритетним тут є не підвищення урожайності та збільшення обсягів виробництва вина, а, перш за все, робота над покращенням якості продукції та ефективності виробництва [6].

Лише в Австрії, а також у менш масштабних виробників вина (Португалії, Румунії, Угорщині), що не входять у десятку лідерів галузі, було дещо нарощено

виробництво [4], яке є незначним у загальноєвропейських масштабах та не здатне компенсувати падіння обсягів виробництва вина в трійці країн-лідерів. Німеччина замикає десятку лідерів, яка стійко тримається на своїх позиціях, проте також відмічаємо падіння обсягів виробництва у 2017 р..

Досить впевнено утримують свої конкурентні позиції на ринку Сполучені Штати Америки, Китай, Південна Африка попри коливання у виробництві вина протягом останніх років.

Аргентина, яка ще у 2013-2015 рр. посідала 5 місце за масштабами виробництва, різко зменшила обсяги виготовленого вина у 2015-2016 рр., за рахунок

чого п'ятірку лідерів склали 4 європейські країни та США.

Таким чином, за даними Міжнародної організації виноградарства і виноробства у структурі світового виробництва вина у 2017 р. вино італійського виробництва складає 15,9 %, французького – 14,9 %, іспанського – 13,6 %, сполучених штатів – 9,4 % (рис. 2).

На сьогодні, десятка країн-лідерів виноробної галузі сумарно виробляє 80,4 % світового обсягу виробництва вина, з яких 47,7 % виробляють чотири європейські країни, 18,1 % – країни Північної і Південної Америки. На країни, що не входять у десятку лідерів (близько 70 країн), сумарно припадає лише 19,6 % світового обсягу виробництва.

Частка українських підприємств на світовому ринку вина складає близько 0,7 % обсягу виробництва, а споживання – 0,85 % [8]. Протягом останніх 26 років, з 1990 по 2017 рр., виробництво виноградного вина в Україні зменшилася в 5,6 разів – до 1,2 млн. гектоліт-

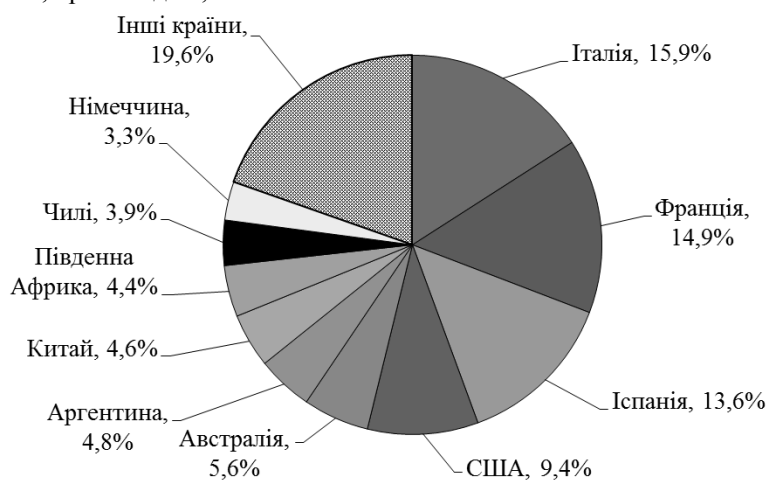

Рис. 2. Структура світового виробництва вина у 2017 р. [складено за матеріалами [4]]

Збільшення частки імпортного вина на ринку України спонукає вітчизняні виноробні підприємства виходити на зовнішні ринки. Одним з найбільших імпортерів українського вина залишається Росія, частка якої складає понад 50 % обсягу експорту українського вина [10].

Незважаючи на незначний обсяг вин українського виробництва на світовому ринку та негативні явища у виноробній галузі, якість роботи вітчизняних виноробних підприємств відмічена світовою спільнотою. Зокрема, на Міжнародному виноробному конкурсі, що проходив в Угорщині у 2017 р., в якому українська виноробна галузь була представлена виноробним комплексом «Чизай» (м. Берегово, Закарпатська обл.), всі представлені вітчизняні вина отримали найвищі нагороди, а журі конкурсу визнало комплекс «Чизай» однією з кращих виноробень Європи 2017 р. [11].

Тенденції розвитку світового ринку вина характеризуються посиленням конкуренції між виноробами. Управлінський процес на виноробних підприємствах у сучасних умовах повинен бути спрямований на стабілізацію та пристосування до змін середовища, з метою забезпечення безперервності функціонування, відповідності запитам ринку, фінансової стабільності та прибутковості виробничої діяльності. Як показує практика, стрімкий розвиток ринку, постійне зростан-

нів. Скоротилося і споживання виноградного вина на душу населення – майже на 70 % [7]. У зв'язку з тим, що четверта частина українських виноградників, що розташовані в Криму, в останні роки є недоступною, ситуація з наявністю вина вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку України дещо погіршилася. Виробництво виноградного вина за 2014 р. впало з 11,7 млн. дал. до 7,2 млн. дал. за рік [9, с.113]. Український ринок став імпортозалежним. Близько 1/4 всього обсягу імпорту Україна імпортує з Італії, майже 30 % сумарно – з Грузії та Франції [10].

В останні роки вітчизняні виноробні підприємства активізували роботу та посилюють конкурентну боротьбу. Після падіння обсягів виробництва у 2014 р., вони поступово відновлюються. З'являється все більше крафтових виробників, які впроваджують інноваційні ідеї, нарощують виробництво, розширюють асортимент продукції.

Збільшення частки імпортного вина на ринку України спонукає вітчизняні виноробні підприємства виходити на зовнішні ринки. Одним з найбільших імпортерів українського вина залишається Росія, частка якої складає понад 50 % обсягу експорту українського вина [10].

Активізація інноваційної діяльності потребує від менеджменту підприємства приймати часто ризикові управлінські рішення щодо можливих та найбільш перспективних напрямків інноваційного розвитку, здійснювати планування та організацію інноваційної діяльності в умовах невизначеності зовнішнього середовища.

Напрями інноваційного розвитку підприємств виноробної галузі повинні бути націлені на пошук, отримання та захист власних унікальних конкурентних переваг, орієнтованих на визначений цільовий сегмент ринку, а також на впровадження та використання прогресивних технологій та способів виробництва виноробної продукції, сучасних маркетингових технологій завойовування лояльності споживачів до власної торгової марки, програм формування споживчого капіталу [12, с. 33].

Бажання закріпити чи покращити свої конкурентні позиції спонукає учасників ринку постійно розвиватися, беручи орієнтир на впровадження інновацій, спрямованих на покращення якості продукції. Одним

з сучасних напрямів поліпшення якісних характеристик вина є впровадження альтернативних методів забезпечення кристалічної стабілізації вин з метою більш якісного збереження органолептичних і фізико-хімічних властивостей вин.

Традиційні способи видалення солей органічних кислот, що випадають через бродіння та зміну температури зберігання вина (стабілізація холодом), та речовин, які сприяють їх появі (іонообмін, електродіаліз), можуть бути не досить ефективними для різних вин, залежно від їхнього хімічного складу, і чинити негативний вплив на органолептичні властивості вина. Крім того, з точки зору недоліків цих методів стабілізації вин, відмічається велика ресурсозатратність процесів: при охолодженні – енергоємність, довготривалість та втрати частини вина; при іонообміні – вартість іонообмінних смол і втрати компонентів вина; при електродіалізі – затрати води і спеціальні реактиви для регенерації іоноселективних мембран [13]. Додатковим суттєвим фактором є вартість відповідного обладнання для проведення стабілізації, що у поєднанні з вищеперерахованими недоліками відбивається на собівартості виробленого вина.

Інноваційним методом забезпечення кристалічної стабільності вин є використання стабілізуючих речовин, що попереджають формування кристалів. Такі препарати допомагають значно зменшити або і ліквідувати потребу у застосуванні інших методів стабілізації, при цьому здійснюють мінімальний вплив на органолептичні та фізичні властивості вин, а окремі компоненти препарату (гуміарабіка) здатні покращувати смакові характеристики вина [13].

Актуальним питанням світового масштабу на сьогодні є збереження навколишнього середовища та утилізація відходів виробництва промислових підприємств. Провідні виноробні підприємства запроваджують у свою діяльність інноваційні програми, спрямовані на контроль і аналіз впливу викидів вуглецю в атмосферу, а також на адаптацію виноградарів до змін кліматичних умов [14]. З останнього впливає ще один з досить важливих напрямків інноваційної діяльності виноробних підприємств – це створення вертикально-інтегрованих структур з сировинними базами з метою мінімізації залежності від нестабільності зовнішніх джерел сировини та коливань цін на виноград, а також уникнення конкурентної боротьби на етапі вибору постачальників.

Підсумовуючи вищенаведені заходи, можемо відмітити, що напрямки інноваційної діяльності сучасних підприємств виноробної галузі відповідають глобальним викликам сьогодення: ресурсозбереження і, в тому числі, енергоощадливості, екологізації виробничих процесів, захисту навколишнього середовища.

Щоб зробити обґрунтований вибір на користь та успішно розвивати окремий напрямок інноваційної діяльності, освоювати інноваційні технології виробництва, виноробні підприємства повинні ставити і реалізувати наступні завдання:

- ознайомлюватися з науково-дослідними матеріалами та іншою інформацією від постачальників, інших виноробних підприємств, дистриб'юторів, вищих навчальних та науково-дослідних закладів;

- досліджувати питання сучасних ринкових запитів, наявного та потенційного попиту, очікувань цільових споживачів, а також новітніх розробок у галузі виноробства;

- здійснювати пошук нових ідей та рішень на торгових виставках та ярмарках, на інших виноробних підприємствах;

- долучатися до актуальних інноваційних проєктів, як на етапі впровадження розробки у господарську діяльність так і на етапах досліджень, розробок і експериментальних випробувань;

- позиціонувати і презентувати себе і свій бренд в Інтернеті, використовувати глобальну мережу як один з основних маркетингових інструментів, а також як важливе інформаційне джерело;

- бути цікавим для чітко визначеної цільової категорії споживачів, задовольняти їх потреби [15].

Виробники вин масового вжитку інвестують у технології та обладнання, оптимізуючи витрати та одночасно стандартизуючи якість продукції прийнятого середнього рівня [6]. З одного боку, це дещо стирає відмінності між виробниками, знижує унікальність їх торгових марок. З іншого боку, це спонукає виноробів притримуватися необхідного рівня якості продукції, відсіюючи неконкурентоспроможні підприємства, а також стимулює до здійснення інноваційної діяльності, виявлення вільних ринкових ніш і розробки унікальних вин, які дозволять зайняти лідируючі позиції в цільовому сегменті.

Поміж тим, на ринку присутні традиційні витончені вина, виробництво яких не залежить від ринкових тенденцій. Вони виробляються за старими традиціями і представляють інтерес для гурманів [6].

Особливістю виробництва виноградного вина досі залишається значний обсяг ручної праці, необхідної практично на всіх стадіях виробничого процесу [12, с. 33]. Тому, для виноробних підприємств важливо проводити ґрунтовний аналіз потреб персоналу для впровадження найбільш ефективних мотиваційних заходів і системи контролю, які дозволять працівникам відчувати достатній рівень самостійності та свободи для генерування інноваційних ідей, і, в той же час, забезпечать керівній ланці підприємства необхідний рівень підконтрольності підлеглих для проведення своєчасного аналізу відповідності здійснюваної інноваційної діяльності та її поточних результатів поставленим цілям розвитку та реагування на виявлені відхилення від плану, внесення відповідних корективів у діяльність та/або у план.

Для реалізації цих заходів підприємства впроваджують інноваційні заходи у сферу менеджменту персоналу. Досвід розвинених країн вказує на необхідність адаптації організаційної структури підприємства під вимоги інноваційного розвитку, яка полягає у посиленні взаємопов'язаності між дослідницькими і виробничими підрозділами, а також з управлінською ланкою підприємства з метою досягнення максимально ефективних комунікативних зв'язків. Таким чином, впровадження едхократичної організаційної структури, орієнтованої на надання певного рівня самостійності та окремих управлінських повноважень працівникам підприємства шляхом створення робо-

чих груп з представників цих підрозділів для обміну інформацією, генерування інноваційних ідей, спілкування з керівництвом, підвищує зацікавленість персоналу в участі в розвитку підприємства і сприяє активізації його інноваційної діяльності.

ВИСНОВКИ

Сучасний світовий ринок вина являє собою конкурентне середовище. Учасники ринку – від дрібних регіональних підприємств до масштабних міжнародних корпорацій, які охоплюють значну частку ринку. Розвиток на сьогоднішній день насиченого світового ринку вина полягає у вдосконаленні виробничих процесів та підвищенні ефективності діяльності його учасників, відповідно до очікувань споживачів та інших вимог конкурентного ринкового середовища, зокрема, економічних, екологічних, соціальних та інших завдань, що постають перед підприємством, генеральною метою якого є задоволення потреб суспільства та отримання ефекту від своєї господарської діяльності.

Список використаних джерел

1. Мельник Г.В. Дослідження взаємозв'язку і взаємозалежності понять «економічне зростання» і «економічний розвиток». / Г.В. Мельник, С.Т. Чемерис // *Економічний вісник Донбасу*. – 2017. – № 2 (48). – С. 50-54.
2. Капаруліна І.М. Розвиток підприємства: концепція і технологія дослідження [текст]: монографія. / І.М. Капаруліна. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 432 с.
3. Economic Development Explained: What it Means and Why it Matters [Electronic source]. // *The Place Brand Observer*. – 2017. – Source: <https://placebrandobserver.com/what-is-economic-development/>
4. 2017 World wine production estimated at 246.7 mhl, a fall of 8.2% compared with 2016 [Electronic source]. // *International Organisation of Vine and Wine*. – 2017. – Source: <http://www.oiv.int/en/oiv-life/2017-world-wine-production-estimated-at-2467-mhla-fall-of-82-compared-with-2016>
5. Wine consumption worldwide from 2000 to 2016 [Electronic source]. // *Statista*. – 2017. – Source: <https://www.statista.com/statistics/232937/volume-of-global-wine-consumption/>
6. Обзор мирового рынка вина [Электронный ресурс]. // *Форум ресторанный-отельного бизнеса и клининга*. – 2016. – Режим доступа: <http://www.rest-hotel.kiev.ua/ru/новости-выставки/обзор-мирового-рынка-вина.html>
7. Павленко А. Винна карта: огляд ринку в таблицях [Електронний ресурс]. / А. Павленко. // *Agravery – Аграрне інформаційне агентство*. – 2017. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/vinna-karta-oglad-rinku-v-tablicah>
8. World Statistics [Electronic source]. // *Wine Institute*. – 2017. – Source: <https://www.wineinstitute.org/resources/statistics>
9. Україна у цифрах 2016. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 240 с.
10. Імпорт вина в Україну вдвічі перевищує експорт [Електронний ресурс]. // *Agravery – аграрне інформаційне агентство*. – 2017. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/import-vina-v-ukrainu-vdvici-perevisue-eksport>
11. Виноробний комплекс ЧИЗАЙ визнано однією з кращих виноробень Європи 2017 року [Електронний ресурс]. // *Корпорація «Укрвинпром»*. – 2017. – Режим доступу: <http://www.ukrvinprom.ua/index.php?lng=0&cont=info&wid=1257>
12. Бондаренко С.А. Інноваційний розвиток в антикризовому управлінні виноробними підприємствами. / С.А. Бондаренко // *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. – *Науки: економіка, політологія, історія*. – 2017. – С. 16-37.
13. Кристаллическая стабилизация вин: классика и инновации [Электронный ресурс]. // *Enogrup*. – 2017. – Режим доступа: <http://enogrup.com/wp-content/uploads/2017/08/Кристаллическая-стабилизация-вин-классика-и-инновации.pdf>
14. Innovation culture [Electronic source]. // *Araex Grands – Spanish Fine Wines*. – 2017. – Source: <https://araex.com/innovation-culture>
15. Where do you stand on wine technology and innovation? [Electronic source]. // *Wine Grenade*. – 2017. – <http://www.winegrenade.com/news/where-do-you-stand-on-wine-technology-and-innovation.html?lang=en>